

Društveni kapital i obrazovanje?

Matija Moharić

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Slavka Krautzeka bb

dvopredmetni studij pedagogije i njemačkog jezika i književnosti, 3. godina preddiplomskog studija

„Napredak nije puko popravljavanje prošlosti; on je neprekidno kretanje prema budućnosti.“

Kahlil Gibran

Sažetak

U ovom radu nastoji se prikazati sažeti teorijski pregled o društvenom kapitalu, no rad se ne temelji striktno na poznatim činjenicama već ih samo koristi kao smjernicu. Prikazuju se vlastita razmatranja o problematici, ali se nude i određena rješenja o kojima valja svaka individua kritički razmisliti. Princip perpetuum mobile objedinjuje sve vrste kapitala i stavlja ih u direktnu koheziju nastojeći prikazati kako se kapital ne može gledati jednodimenzionalno. Ovaj rad je samo sažeti dio autorova završnog rada (koji je u izradi) koji, uz teorijski dio o društvenom kapitalu, prikazuje i analizu normativa/zakona koji oblikuju i usmjeravaju obrazovanje u Republici Hrvatskoj kako bi se ustanovilo postoje li uopće postavljeni temelji za razvitak društvenog kapitala kroz obrazovanje u RH. Rad je proizašao iz nezadovoljstva trenutnom pozornošću usmjerenom na tematiku društvenog kapitala u Hrvatskoj, a pogotovo stavljanju izuzetno malog naglaska na obrazovanje kao ključni faktor u povećanju društvenog kapitala. Naglašava se kako je nedovoljno pažnje pridano društvenom kapitalu jer ga brojni teorijski i empirijski argumenti vezuju uz gospodarski rast, društveni razvoj i političku stabilnost, a u Hrvatskoj su nagrižene sve ove tri sfere. Nastoji se prikazati i poveznica odgoja i obrazovanja i njegove uloge u povećanju društvenog kapitala.

Ključne riječi

društveni kapital, financijski kapital, Hrvatska, intelektualni kapital, odgoj i obrazovanje, perpetuum mobile

Uvod

Uvod je dobra riječ koju bi povezali s društvenim kapitalom u Hrvatskoj. Sam pojam društvenog kapitala nedovoljno je razrađen od strane akademske zajednice, nedovoljno je implementiran u odgoj i obrazovanje, a uopće ga se, ili u izuzetno maloj mjeri, povezuje s trenutnim problemima u Republici Hrvatskoj. Društveni kapital nije toliko nov pojam s obzirom da prvo korištenje datira još u 1916. godinu, ali društvenim okolnostima biva potisnut i zapostavljen sve do vremena nakon Drugoga svjetskog rata kada se obrazuje niz sociologa i politologa koji ovaj pojam počinju teoretski povezivati s uspjesima ili neuspjesima neke zajednice. Jednako tako pojam biva potkrijepljen brojnim istraživanjima od kojih su najpoznatija ona Putnamova iz 1993. – *Making democracy work*, gdje pokazuje kako visoka razina društvenog kapitala u sjevernoj Italiji ima ključnu ulogu u gospodarskom razvoju za razliku od talijanskog juga koji biva siromašan istim, te iz 1995. – *Bowling alone*, gdje prikazuje američko društvo koje se sve više osiromašuje društvenim kapitalom.

Što je uopće društveni kapital? Teorija društvenog kapitala je izuzetno bogata, seže u brojne sfere i postoji veliki broj popratnih teorija koje pokušavaju argumentirati za ili protiv te teorije, isticati njenu važnost ili marginalnost, pronaći pozitivne i negativne utjecaje. S obzirom da se može „razglabati“ o nijansama koje autori iznose, no one ne bivaju presudne, pokušajmo sažeto pogledati na samu teorijsku osnovu društvenog kapitala. Društveni kapital možemo definirati kao skup kulturnih odlika koje stvaraju i održavaju međusobno povjerenje i suradnju među članovima neke društvene zajednice (Štulhofer, 2005). Drugim riječima, to je skup okolnosti u zajednici i odlika zajednice koje pospješuju njenu efikasnost, produktivnost, zadovoljstvo, itd.

Polazimo li od teorijskih razmatranja Colemana, Fukuyame, Putnama, Bourdiea ili nekog drugog zagovornika društvenog kapitala, naići ćemo na konstantno isticanje triju dimenzija, uz razlike u tome na što se polaže veći naglasak: norme uzajamnosti, povjerenje i mreže povezanosti. Povjerenje je najkompleksnija dimenzija jer je najzamršenija i postoje brojne razgranatosti u definiranju te dimenzije, no jednostavno rečeno, to je spremnost da stupimo u interakciju s drugom osobom i to ne samo poznatom, već i nepoznatom. Ako se dogodi ta interakcija, dolazi do udruživanja koje omogućuje suradnju u rješavanju nekog problema ili zadovoljenju neke potrebe. Svaka interakcija i svaka suradnja omeđena je normama koje, ako se poštuju, garantiraju da će prve dvije dimenzije biti stabilne i da će se društveni kapital moći mobilizirati.

Najveći izazov koji trenutno uočavam u cijeloj teoriji društvenog kapitala je upravo nastojanje da se tema promatra s pedagoškog aspekta. Kako pedagogizirati jednu, do dana današnjega, striktno sociološko – politološko – ekonomsku temu? Treba promijeniti koncept razrade društvenog kapitala na način da se ne zasniva cijelo vrijeme na postojećim kalupima, već da se otvore vrata pedagoškim disciplinama da uđu u tu problematiku i nastoje ponuditi rješenja, što je u suštini i zadaća obrazovanja – promicanje novih ideja, stvaranje, razvoj i sl. Od postojećeg teorijskog temelja ne možemo pobjeći, ali nemamo ni potrebu ni želju baciti trud brojnih stručnjaka u vodu. Iskorištavamo ih kao temelje na kojima se neće graditi cijelo vrijeme ista kuća, već će se zazidati novi koncept, novo polazište i novi način razrade problematike. To je izazov, kao i svako novo polazište, no ne vrijedi pobjeći od njega i zatvarati oči pred problemom, već se suočiti s njime i zajednički pronaći rješenje u okviru svojih mogućnosti i znanja.

Društveni kapital – spojnica svih vrsta kapitala

Kada gledamo zajednicu u cjelini i resurse kojima raspolaže, odmah možemo kvantitativno ocijeniti u kakvom je „stanju“. Ako zajednica posjeduje visoki financijski kapital, tada govorimo kako je zajednica bogata, posjeduje li visoki fizički kapital, zajednicu procjenjujemo kao produktivnu iako ne mora nužno biti financijski snažna. Činjenica da je zajednica bogata jednom vrstom kapitala ne garantira joj uspješnost i stabilnost.

Fizički i financijski kapital su vrste kapitala koji su opipljivi, mjerljivi i kvantitativni. Oni se mogu izraziti brojkama i ta će brojka gotovo uvijek odgovarati stvarnome stanju. Današnji kapital mnogi autori dijele na četiri vrste: već navedeni fizički i financijski te ljudski i društveni. Ljudski i društveni kapital nisu nužno povezani jer se ljudski kapital zasniva na ocjenjivanju pojedinca unutar zajednice i ne mora nužno biti eksplicitno kolektivan, dok društveni kapital, pošto je interaktivan, možemo ocjenjivati samo na temelju neke zajednice. Služeći se školskim ilustrativnim primjerom, možemo reći kako je fizički kapital ono što imamo u ruci, financijski ono što imamo na kreditnoj kartici, ljudski ono što imamo u glavi, a društveni kapital sve ono što povezuje ljude iste zajednice i zajednice međusobno.

Društveni i ljudski (intelektualni) kapital

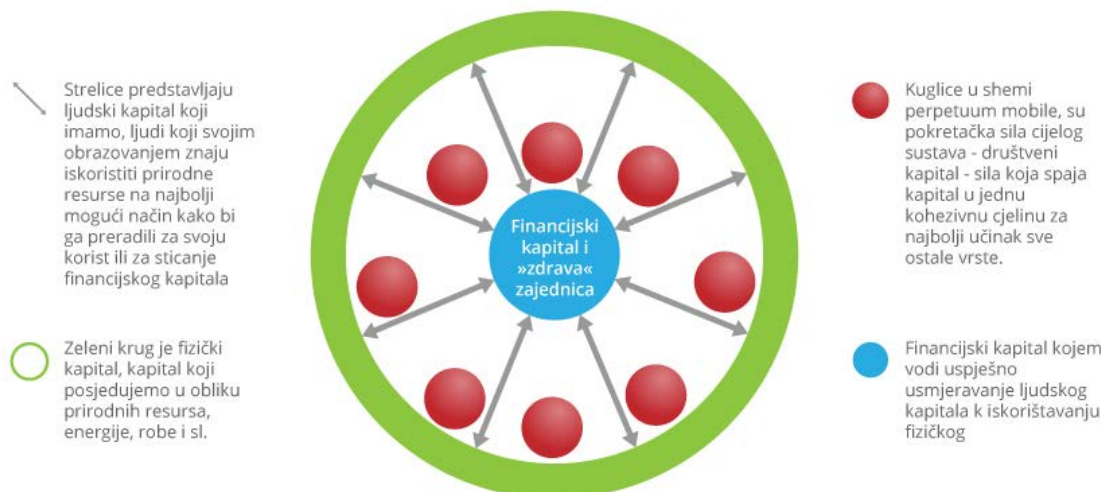
Ljudski kapital biva u posljednjih dvanaestak godina izuzetno aktualna tema jer je jedna od vodećih zajednica na svijetu, Europska unija, stavila pred sebe jedan vrlo ambiciozan cilj – postati, u roku od 10 godina, jednom od najkonkurentnijih i najdinamičnijih ekonomija na svijetu koja se zasniva na znanju. *Bolonjom* se, u sklopu toga, uvelike trebalo doprinijeti tom razvoju, no brojni podaci i kritike upućene su upravo (još uvijek) nerazvijenoj mobilnosti i neusklađenosti obrazovnih sustava. Taj je cilj bio ambiciozan, ne samo iz razloga što je postavio velik cilj za jednu zajednicu koja se sastoji od vrlo velikog broja različitih zajednica, već i iz razloga što taj cilj zahtijeva velike strukturalne promjene unutar sustava, a znamo da

velike strukturalne promjene ne prevladavaju sve zemlje podjednako te dolazi do mogućih neusklađenosti unutar istog smjera.

Tendencija Europske unije je „zapečaćena“ 1. prosinca 2009. godine, kada je Lisabonski ugovor stupio na snagu. U tom se ugovoru, koji ne zamjenjuje postojeće ugovore Unije (Ugovor o Europskoj uniji i Ugovor o osnivanju Europske zajednice), već je samo pravni akt koji svojim izmjenama i dopunama tih postojećih ugovora predstavlja smjernicu za Europsku uniju u 21. stoljeću, unutar brojnih zaključaka, spominje i konkurentnost Europske unije u svakom pogledu pa tako i u pogledu ljudskog kapitala. Od tog trenutka možemo laganim pretraživanjem pronalaziti brojne dokumente koji govore i o društvenom kapitalu. Na stranicama Ministarstva nadležnih za obrazovanje u Njemačkoj, Austriji i Francuskoj, postoje dokumenti koji pojašnjavanju teoriju društvenog kapitala, ističu njegove važnosti, a nude čak i rješenja za njegovo poticanje.

Povećanje ulaganja u ljudski kapital, odnosno u obrazovanje, sve je češće predmet rasprava ekonomskih politika brojnih zemalja koje tendiraju razvitku. Ljudski kapital raste proporcionalno s razinom obrazovanja stanovništva neke zajednice. Ta obrazovanost ne znači samo formalno obrazovanje (osnovno, srednje i visoko), već i cjeloživotno obrazovanje s do/prekvalifikacijama, i dr. Također je bitna i socijalno zdravstvena pripravnost stanovništva, stoga, ako se govori o investiranju u ljudski kapital, ne govori se samo o investiranju u obrazovanje i kvalifikacije, već i povećanje same radne sposobnosti i proizvodnosti pojedinca kroz bolje zdravstvene i socijalne sustave (Šošić 2004, prema Babić 2004).

Ljudski i društveni kapital dvije su sfere koje se u idealnom slučaju nadopunjuju jer razina obrazovanja i odgojno-obrazovne institucije imaju zadaću i povećanje društvenog kapitala. Obrazovanje stvara popratne netržišne učinke kao na primjer: lakši pristup informacijama, veću brigu o vlastitom zdravlju, aktivnije sudjelovanje u društvenom životu što u *end* efektu potiče aktivnije, odgovornije i kritičnije ponašanje građana, izbor demokratske vlasti i ostvarivanje vladavine prava (Bejaković 2004, prema Babić 2004). Brojne studije pokazuju kako su mlađi i obrazovaniji ljudi puno spremniji angažirati se za opće dobro od neobrazovanih (Zrinišćak 2005). To za sobom vodi da obrazovanje kod ljudi treba razvijati kritičnost, ali i povjerenje, jer ako obrazovani čovjek diže razinu ljudskog kapitala, onda bi on trebao biti spremniji za udruživanje s drugim ljudima u rješavanju društvenih i ekonomskih problema zajednice držeći se određenih normi, što za sobom povlači da, proporcionalno tome, raste i društveni kapital. Bitno je naglasiti kako ne možemo gledati vrste kapitala separirano, već ih trebamo promatrati kao koheziju, ako ona postoji, a ako ne postoji, treba tendirati stvaranju istog. Obrazovani čovjek će puno bolje iskoristiti prirodne resurse za stvaranje fizičkih kako bi stekao financijski kapital koji za sobom povlači više novaca za zajednicu koja potom može investirati u ljudski kapital. Putnamove studije pokazuju kako nepovezana zajednica, unatoč visokim razinama drugih kapitala, ne napreduje ako nema razvijen društveni kapital koji objedinjuje sve ostale vrste. Objedinjavanje svih vrsta predstavlja idealni sustav koji teži uspjehu (*slika 1.* – vlastita izrada).

Slika 1. Prikaz povezanosti četiri vrste kapitala u obliku perpetuum mobile sustava

Perpetuum mobile efikasnosti

Koncept kapitala koji govori da postoje četiri vrste kapitala (financijski, fizički, ljudski ili intelektualni i društveni) nalaže da se stvori koncept po kojem se ta četiri kapitala povezuju uz isticanje njihove uloge. Gledajući te četiri vrste, čitajući o svakoj od njih, stvorio sam u glavi sliku u kojoj one moraju osiguravati siguran i stabilan tok koji osigurava zadovoljenje potreba neke zajednice. Prvo čega sam se dosjetio bila je ideja perpetuum mobilea – uređaja ili vrste naprave koja može beskonačno raditi svoju zadaću korištenjem određenog oblika zakona fizike za pokretanje. U prethodnom poglavlju nalazi se upravo jedan takav princip rađen prema principu gravitacijskog uređaja Leonarda da Vincija (Milković, 2011).

Uzmimo za primjer idealnu zajednicu koja ima dobro razvijena, poticana i usklađena sva četiri kapitala. Ta zajednica ima određeni fizički kapital, određeni prirodni resurs koji može služiti za potencijalni proizvod koji će u tom obliku koristiti za nešto i nekome. Taj prirodni resurs mora biti što je moguće kvalitetnije, efikasnije i ekonomičnije iskorišten kako bi dao što više outputa uz što manje inputa. Riječ je o klasičnom ekonomskom principu: proizvesti što više robe uz što manje inputa. Taj resurs će najbolje iskoristiti čovjek koji ima određena znanja o njemu, njegovim svojstvima, načinu prerade, anomalijama, karakteristikama, itd. Upravo taj obrazovani čovjek može taj resurs, na temelju svog intelektualnog kapitala koji je stekao kroz formalno/neformalno/informalno obrazovanje, iskoristiti što je više moguće kako bi ga preradio i dobio protuvrijednost u obliku novca, odnosno financijski kapital. Ne mora nužno svako iskorištavanje prirodnog resursa rezultirati financijskim kapitalom kao *end* (krajnjim) produktom jer za „zdravu“ zajednicu postoje i prirodne znanosti koje „uzimaju“ prirodne resurse kako bi njihovim proučavanjem riješile trenutne i moguće probleme (lijek za tuberkulozu, prerada onečišćene vode kako bi bila pitka, itd.) i tako pomogle zajednici da bude „zdrava“. Financijski kapital, odnosno „zdrava“ zajednica, konačni su cilj koji

postizemo ljudskim kapitalom koji zna iskoristiti fizički kapital maksimalno. Gdje je tu društveni kapital?

Društveni su kapital, u principu perpetuum mobilea, upravo kuglice, pokretačka sila koja povezuje sve tri vrste kapitala. Društveni kapital je taj koji je karakteristika „zdrave“ zajednice koja teži većoj efikasnosti, produktivnosti, blagostanju i u konačnici zadovoljstvu. Poštivanjem normi unutar zajednice postizemo da zajednica neometano funkcionira, a povjerenje unutar subjekata zajednice ili između više zajednica međusobno, stvara suradničke, kooperativne i prijateljske veze koje omogućuju ljudima udruživanje u rješavanju problema, bilo ekonomskih, političkih, društvenih i drugih. Društveni kapital je pokretačka sila koja, ako postoji, može biti katalizator razvitka ili blokator, može poticati ako je razvijen ili kočiti ako je na niskoj razini (Putnam, 1993). Ako zajednicu nastojimo percipirati kao „zdravu“, tada ju odlikuje povjerenje u ljude, povjerenje u institucije, sposobnost rješavanja konflikata na civilan način i zanimanje članova zajednice za događaje u njoj (Pavić-Rogošić 2005). Uzmemo li u obzir brojne korupcijske afere, suđenja političkim dužnosnicima, afere u državnim institucijama i druge probleme koji sve više izlaze na vidjelo u Hrvatskoj, tada možemo sa sigurnošću reći kako su ti faktori glavni problemi koji nagrizaju društveni kapital – ako čovjek ne može vjerovati nadležnim institucijama, on se povlači u svoju malu skupinu, ili čak u sebe, i teško stječe povjerenje u druge ljude, a to za sobom povlači nepostojanje zadovoljavajuće doze povjerenja i nepostojeća udruživanja, kao i nepoštivanje norme što ruši prve dvije dimenzije. I što je rezultat? Gospodarske krize, otpuštanja, prosvjedi, nedorečenost političkih odluka, individualizacija umjesto kolektivizma, itd. Upravo tu vidim problem hrvatskoga društva – najčešće se svaljuje krivnja za postojeće probleme na neke globalne trendove ili na individue, ali se ne nastoji stvoriti šira slika i prepoznati faktore koji konstantno nagrizaju hrvatsko društvo te umjesto da se stvore dugoročne tendencije i popravni planovi, mi se, iz dana u dan, borimo s novim bolestima zakopavajući trenutne u ormare.

Društveni kapital i pedagogija?

Opet nailazimo na tu novo sagrađenu stepenicu – kako pedagogizirati ovakvu temu na odgovarajući način? Upravo činjenica da odgojne znanosti daju temelje za brojne daljnje puteve razvoja, tako u i slučaju društvenog kapitala imaju ulogu povećavati ga kroz odgoj (prijenos vrijednosti) i obrazovanje (stjecanje što višeg stupnja obrazovanja). Ako bismo na pitanje kakva je veza pedagogije i društvenog kapitala tražili odgovor u literaturi, mislim da bismo odmah uočili da poveznica ne postoji jer činjenica zanemarenosti ove poveznice od strane akademske zajednice i političke elite biva potkrijepljena mizernim brojem članaka, knjiga, diskusija i drugih izvora. Odlučimo li se tražiti u literaturi na njemačkom, engleskom, finskom ili nekom drugom jeziku, situacija se uvelike poboljšava, stoga sam i za svoj završni rad koji se temelji na ovoj temi, primoran tražiti slova u njemačkim i engleskim, pa čak i norveškim tekstovima.

Brojne studije, pa tako i Colemanova iz 1996., prikazuju visoku korelaciju između društvenog kapitala i školskog uspjeha jer učenici koji dolaze iz obitelji s niskim društvenim kapitalom, imaju i niža obrazovna postignuća. Obrazovanje je jedan od glavnih pokretača društvenog kapitala i ako se vodimo za time da društveni kapital raste iz uske familijarne zajednice u širu društvenu, a obrazovanje digne ruke od promoviranja društvenog kapitala, možemo reći da napretka naprosto ne može biti.

Odgojno-obrazovne ustanove su, kroz sve svoje oblike rada, dužne promovirati društveni kapital na način da prenose vrijednosti o dobroj komunikaciji, interakciji, rješavanju sukoba, stvaranju društvenih kontakata, disciplini, grupnom radu (Euler 2003) i time poticati sve tri dimenzije društvenog kapitala koje će, ako se potiču i razvijaju, danas-sutra stvoriti osobu koja će težiti suradničkom rješavanju problema – kako svojih tako i društvenih. U današnjem obrazovanju možemo svjedočiti kako se teži individualizaciji i međusobnom natjecateljskom duhu što i nije nužno loše, no ne može se priča okretati samo oko toga, već se treba težiti grupnom radu kojim se razvijaju razne komunikacijske i interakcijske vještine, tolerancija, strpljivost, pouzdanost, itd. Pretražujući stranu literaturu ne nalazimo samo teorijske razrade teorije o društvenom kapitalu, već i priručnike pomoću kojih se djecu o društvenom kapitalu uči na mikro, kasnije i makro razini, ponajprije o tome kako se povezivati s drugima (Hagen, 2011).

Dokaz da su zemlje zapada prepoznale važnost teorije o društvenom kapitalu je upravo njihova inicijativa da se u obrazovni proces, bilo direktno ili indirektno, implementiraju same aktivnosti koje razvijaju kompetencije za povećanje društvenog kapitala. *Buddy projekt*¹ u Njemačkoj jedan je takav primjer gdje se društveni kapital našao u školama u slobodnim aktivnostima kojima se kod djece nastoji probuditi „Mi“ osjećaj kroz zajedničke radionice, grupne projekte koji potiču suradnju i komunikaciju, održavaju se i predavanja u vezi poticanja društvenih kompetencija koje tada vježbaju u glumačkim i drugim vježbama te se djecu uči mirnom rješavanju problema kako bi postala medijatori i tako utjecala među svojim kolegama (Euler, 2006).

Da obrazovanje ima bitan faktor u povećanju društvenog kapitala, pa tako i visoke obrazovne institucije – sveučilišta, dokazuje i komentar prof. dr. sc. Gojka Bežovana na knjigu *Civilna misija sveučilišta – element u tragovima?* gdje tvrdi kako bi *civilnija sveučilišta mogla doprinijeti obnovi i izgradnji povjerenja, množenju socijalnog kapitala i jačanju socijalne kohezije* (Bežovan, 2010), kao i cijeli koncept knjige koji ukazuje na nedovoljnu usmjerenost sveučilišta i njihovih sastavnica prema civilnoj misiji. Gustoća i opseg lokalnih organizacija civilnog društva imaju ključnu ulogu u širenju društvenog kapitala koji omogućuje učinkovito upravljanje i ekonomski razvoj (Cooper, Knight, Blackmore, 2005).

¹ URL: <http://www.buddy-ev.de/>

Zaključak

Teorija društvenog kapitala suviše je širok pojam koji je teško objasniti u nekoliko rečenica. Ipak, moguće je bez problema sažeto prikazati teorijski pristup, no inzistiranje na postojećim teorijskim razmatranjima ne može voditi napretku. Primjetno je kako u Hrvatskoj postoji nekolicina radova o društvenom kapitalu, no svi su oni ponajprije teorijskog karaktera, a tek mali dio u sebi sadrži određeno empirijsko istraživanje koje je u svim slučajevima poražavajuće. Vrlo je pohvalna inicijativa brojnih udruga koje promoviraju civilno društvo, samim time i poticanje društvenog kapitala, no sve se to odvija još uvijek nekako sa strane, bez dovoljne bure, bez dovoljne implementacije u svakodnevni život, obrazovanje i interakcije. Smatram izuzetno bitnim da se u odgojno-obrazovne djelatnosti implementira rad u korist povećanja društvenog kapitala jer je obrazovanje kroz cijelu povijest čovječanstva djelatnost koja prenosi vrijednosti neke zajednice. Obrazovanje mora stati iza svoje zadaće te uz izraženi naglasak na obrazovanju, staviti i određenu dozu pozornosti i na odgojnu funkciju.

Literatura

1. Babić, Z. (2005), *Participacija i ulaganje u obrazovanje u Hrvatskoj*. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/18523> (28.04.2012.)
2. Bežovan, G. (2004.), *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
3. Bourdieu, P. (1983), *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*. U: Reinhard Kreckel (ur.), *Soziale Welt*. München, 183-198. Dostupno na: <http://unirot.blogspot.de/images/bourdieuKapital.pdf> (06.05.2012.)
4. Cooper, L.; Knight, B.; Blackmore, S. (2005). *Društveni kapital u Hrvatskoj*. Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva, Dostupno na: http://zaklada.civilnodrustvo.hr/upload/File/hr/izdavastvo/digitalna_zbirka/drustveni_kapital_u_rh.pdf (02.05.2012.)
5. Ćulum, B., Ledić, J. (2010), *Civilna misija sveučilišta: Element u tragovima?* Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci
6. Deakin, N. (2001), *In search of civil society*. Basingstoke, Palgrave
7. Euler, M. (2006), *Soziales Kapital – Ein Brückenschlag zwischen Individuum und Gesellschaft*. Oldenburg, Bis Verlag, Dostupno na: http://books.google.hr/books?id=t6rYsurMWtIC&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (06.05.2012.)
8. Hagen, A. (2011), *Lernen ist Beziehung – Ein Spiel- und Übungsbuch zum Begreifen von Sozialkapital*. Wien: Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur, Dostupno na: <http://www.sozial-kapital.at/> (09. 05. 2012.)

9. Haug, S. (1997), *Soziales Kapital: Ein kritischer Überblick über den aktuellen Forschungsstand*. Mannheim: Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung, Dostupno na: <http://www.mzes.uni-mannheim.de/publications/wp/wp2-15.pdf> (04.05.2012.)
10. Milković, V. (2011), *Leonardo da Vinci gravity machine*. Dostupno na: www.veljkomilkovic.com (09.04. 2012.)
11. Putnam R. (2008), *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing
12. Putnam, R. (2003), *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: civilne tradicije u modernoj Italiji*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti
13. Šalaj, B. (2007), *Socijalni kapital – Hrvatska u komparativnoj perspektivi*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
14. Štulhofer, A. (2005), *Civilno je društvo ključna poluga razvoja društvenog kapitala*. U: Plavša-Matić, C. (ur.), *Civilno društvo 5*, 2-6, Zagreb, Dostupno na: http://zaklada.civilnodrustvo.hr/upload/File/hr/izdavastvo/casopis/broj05/casopis_05.pdf (31.04.2012.)
15. Štulhofer, A. (2004), *Percepcija korupcije i erozija socijalnog kapitala u Hrvatskoj, 1995. – 2003.* U: Lalović D. (ur.), *Politička misao* 41, 156-169, Zagreb
16. Zimmer, A. (2002), *Dritter Sektor und Soziales Kapital*. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität Münster – Institut für Politikwissenschaft, Dostupno na: [http://www.aktive-buergerschaft.de/fp_files/Diskussion spapiere/2002wp-band19.pdf](http://www.aktive-buergerschaft.de/fp_files/Diskussion%20spapiere/2002wp-band19.pdf) (11.05.2012.)
17. Zrinišćak, S. (2005), *Mlađi i obrazovaniji ljudi spremniji su se angažirati za opće dobro*. U: Plavša-Matić, C. (ur.), *Civilno društvo 5*, 7-11, Zagreb, Dostupno na: http://zaklada.civilnodrustvo.hr/upload/File/hr/izdavastvo/casopis/broj05/casopis_05.pdf (31.04.2012.)
18. Zwingenberger, M. (2003), *Soziales Kapital – Communities und die Bedeutung sozialer Netzwerke in den USA*. München: Ludwig-Maximilian Universität München, Dostupno na: http://edoc.ub.uni-muenchen.de/6028/1/Zwingenberger_Meike.pdf (10.05.2012.)